

БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА В ТЪРСЕНЕ НА ЧОВЕКА НА МОДЕРНОТО ВРЕМЕ

ВЪЗРОЖДЕНСКОТО ДАРИТЕЛСТВО И КУЛТУРНО СТРОИТЕЛСТВО В СВОБОДНА БЪЛГАРИЯ

Пламен Хаджиев
Пловдивски университет „Паисий Хилендарски“

Доц. д-р Елена Гетова

„Отвън над вратата на една голяма и дълга табла личеше надпис с големи бели букви „Книжарница на Хр. Г. Данов в Пловдив, Русчук и Велес“. Понеже не бях виждал дотогава такава богата книжарница, аз се смаях от многото книги, наредени по многото рафтове... Освен на книгите чудех се на многото учебни помагала, големи и малки карти, глобуси и планетарии, каквито не бях виждал в училище дотогава... Имаше посетители от разни места. Едни купуваха книги, други правеха поръчки, трети правки, а четвърти бяда дошли да се видят с г-н Данов... С една дума, книжарницата приличаше на едно министерство на просвещението...“. (Стоянов 2010: 206-207). Така представя смисъла на направеното в спомените си големият български просветен деец Никола Саранов, по повод посещението си в Дановата книжарница през 1871 година.

Има мигове, които предопределят съдбата на един народ за поколения напред. Има събития, които отбелязват цели епохи от развитието на държавите и остават дълбоко запечатани в националната памет на всеки от нас. Пускането в експлоатация на първата българска печатница в Пловдив и изграждането на първия държавен университет в София са именно такива моменти, които предвиждат българска нация с широки крачи напред към ценностите и практиките на модерна Европа.

Откриваме нашата беседа посветена на *Възрожденското дарителство и строителството на свободна България* в къщата на големия български будител, дарител, меценат и общественик **Христо Г. Данов** (1828-1911), защото е знайно, че именно тук са положени основите на българското книгоиздаване, дали тласък през Възраждането за формирането на новата българска литература, която, въпреки общото забавяне на българската култура през предходните векове, повлияна от модерна Европа, приобщава българската нация към модерните европейски ценности. И по нози начин именно Пловдив става люлка на просвещението във дългите векове на робството. И именно чрез книгата започват своето развитие новобългарския книжовен език и нашето печатно слово. По този начин Христо Груев Данов се превръща в просветен деец за целокупния български народ. В тази връзка провеждането на тази беседа под наслова на възрожденското дарителство именно тук не е случайно, защото именно за него се сещаме, когато говорим за културното *строителството на свободна България* в нашия град. Неслучайно възхваля за пловдивския будител прави и Любен Каравелов, който пише: *„Името на Данов отдавна се чува из България и неговите книги се намират навсякъде, където живеят българи“.* (Генчев 2007: 422).

Само за няколко години Пловдив се оформя като стабилен издателски център. По този повод Иван Богоров съобщава през 1861 г., че, ако до преди 20 години в Пловдив рядко се е виждала книга, то сега тук има четири книжарници, които *„обръщат книжевна търговия за няколко стотин хиляди гроша“*, за да заключи, че *„Пловдив от към просвещението днес е за българите като Париж за французите, а от към книжевата търговия като Липиска за немците“.* (Генчев 2007: 421).

За големият български будител пътят към приобщаването на българите към модерните европейски практики има две начала, които са взаимно зависими и обусловени: учители и учебници, което недвусмислено подчертава в спомените си, а с цялостната си дейност успешно устоява това: „... за да се създадат първе добри учители, на тогаз да се издават учебници и други за прочит книги. Това ме накара да спра за някое време издаването на учебници да захвана агитация за приготвяне на добри учители и за реформиране на килийното и взаимоучителното училище“ (Николова 2009: 203). Направеното от Данов никак не е малко и представлява специален интелектуален дар към българския народ, поставило крайгълен камък в духовното израстване на нацията, което и остава завинаги запечатано в националната ни културна памет.

Дарителството в предвъзрожденско време

Българското възраждане е уникална, неповторима и в най-висша степен съдържателна епоха, наситена с динамични постижения в областта на културата, науката, обществените и икономически отношения. Един от феномените на тази епоха е и развитието на дарителството, станало традиционния начин, по който се финансират всички културни, духовни, политически, революционни и религиозни инициативи на българското общество. Важен белег в българското дарителство в периода на Възраждането е копнежът тази дейност да се извършва при имуществени възможности за образование и пробуда на българската духовна култура (Пантев 2002: 11). По особено ярък начин това проличава в дейността на двамата братя от Карлово, Евлоги и Христо Георгиеви.

И ако днес обърнем поглед към онази епоха и извървим *пътя на възрожденското дарителство*, ще прозрем истината, че столетия след тази епоха ние не забравяме цялостната им спомоществателска дейност. Такова е и мястото на нашия интерактивен туристически маршрут „Възрожденското дарителство“ създаден с цел да потопи посетителите на града в сложната проблематика на модерната дарителска култура.

При така очертания тематичен контекст неслучайно дарителството се нарежда сред водещите обществени нагласи, тласкащи българската нация към модерните европейски ценности. Несъмнено научен интерес към личността и делото на братя Георгиеви съществува. Този факт се доказва и с наличието на множество конференции под патрона на братята от Карлово, а в литературата е засвидетелстван не малък корпус от източници за ролята и мястото на дарителството в българската история, формиран в течение на векове, в който своя принос са влагали някои от най-изтъкнатите представители на тогавашното време.

Специално за нас, българите, трябва да отбележим, че още в античността по българските предели се е развивала мащабна дарителска дейност, която се е изразявала най-вече в поддържането на религиозните храмове и облагородяването на градското пространство по нашите земи (Димитров 2002: 13-16; Лечев 1993: 7-16).

В чисто лингвистичен план, етимологията да идващата от старобългарски лексема „дар“ (*дарение*)¹ се извежда от *даръ*. В различни типове речници е обяснена като „*дадено някому като израз на добри чувства или в знак на благодарност*“ (Георгиев (съст.) 2007: 319) с най-често посочван синоним „подарък“ (Георгиев (съст.) 2007: 320). Самата лексема се появява сравнително рано в речника на българина. Няма как да бъде другояче, като се имат предвид бележитите личности, оставили своя диря в българската дарителска традиция, сред които се открояват царете-ктитори Симеон, Петър, Йоан Асен, Йоан

¹ В своя речник Найден Геров дефинира думата като „*голямо залягане на нешто, на някоя работа, усърдие*“. (Геров 1906: 76). Под „дарение“ Дечко Лечев разбира „*обществено-обусловено явление, с народо-психологически характер, при което някой – (дарителят) предоставя безвъзмездно (дарява)-нещо (дарение), на някого (дарения)*“. (Лечев 1993: 21).

Александър, Шишмановци, за чиято дейност днес свитетелстват множеството документи. Или, например, светецът Пимен Зограф, чиито икони внасят особена мистичност в приглушения сумрак на храмовия интериор на християнската църква², или по-големият брат на патрона на пловдивската алма матер, Хаджи Вълчо, или хилядите поклонници т.нар. „харизани“ – българи, които даряват (харизват) труда и времето си на различни църковни обекти, чиито брой надхвърля хиляди през годините. Всички те оказват безценна помощ – от ремонтни дейности в манастирските комплекси до бране на маслини, плодове, зеленчуци, като всеки от тях е оставил своята диря в сложната синусоида на времето на дарителството.

От множеството свидетелства можем да заключим, че дарителството по нашите земи има своята дълга предистория, започва своите прояви от Средновековието, а получава своя най-силен обществено значим размах през периода на Българското възраждане, вследствие на създадените благоприятни икономически фактори.

Изчерпването на въпросите за възрожденското дарителство и културното изграждане на свободна България е сложна задача. Важното в случая е систематизирането на дарителските процеси през Възраждането и техните рефлексии върху изграждането на следосвобожденска модерна България. А те могат да се зададат през една адекватна научна програма, която в някои от проявленията и намеренията си би могла да разчита на няколко акцентни полета, които ще бъдат представени тук конспективно.

Така в беседата накратко ще представим основните меценати и дарители, оставили своя траен отпечатък в спомените на съвременниците си. Това са спомоществователи, които пресъздават духа на епохата в разказите си, а историите за тях изграждат своеобразен литературен пантеон и същевременно сами оставят белези върху него, защото именно писменото слово е онази магия, която увековечава за вечни времена казаното и утвърждава техните имена. Това са имена на хора, които стоят в центъра на обществения живот по онова време. (Николова 2009: 9-13). В този аспект се търси отговор на въпроса, какви сведения ни дават делата на тези добротворни люде за изграждането и модернизацията на свободна България.

Щрихи от битието им

Общоприето е мнението, че Българското възраждане е епохата, в която българите се изграждат като модерна национална общост, основополагащо, за което е изграждането на светска просвета и култура. От 20-те и 30-те години на XIX век започва формирането на нов тип интелигенция и интелектуална среда. Първите черти на възрожденската модерност като че ли естествено отвеждат към активизиране на възрожденския човек – към търговия, пазари, стоки, производство, които постепенно му придават облика на модернизиращ се гражданин. (Гетова 2009: 10). Този процес има своите основания в изграждащата се нова социално-икономическа формация – буржоазията, сред чийто най-изявени представители са двамата братя Евлоги и Христо Георгиеви.

За родолюбивите българи Любен Каравелов пише *„Първите българи...които са захванали да се хвалят със своето име и които са признали, че ги е родила българска земя, са били покойниците Христо Георгиев, Кифалов, д-р Селимински, П. Сапунов и някой други“* (Каравелов 1873: 47). Тези думи на бележития публицист и общественик Любен Каравелов показват огромната роля на родолюбивото начинание на едни от най-изтъкнатите български възрожденски дейатели.

² Според житието на чествания на 3 ноември светец, той съградил „по села и градове триста църкви и петнадесет манастира“. В случая по-допустимо е да се приеме, че той ги реновира и обновява със стенописи. (Петканова 2001: 654-656).

Оценявайки важността на биографичния жанр като извор за изграждане на образа на Евлоги Георгиев, вероятно ще срещнем възражението, че тези, до голяма степен конюнктурни хвалебствия, не са сред най-обективните сведения за цялостната дейност на братята Христо и Евлоги Георгиеви. Същевременно обаче следва да се припомни, че всяка една похвала се ражда в отговор на нещо, което те са извършили. Следователно едва ли можем да приемем, че оценките, които се срещат за тях са лишени от обективност и именно заради това в основата на съграждането на образите на братята Георгиеви ще ни послужи речта на Иван Евст. Гешов, четена на тържественото събрание на Българското книжовно дружество на 12 декември 1899 г. (Гешов 1928). Реализирането на подобен модел относно документалното и архивното наследство на личност от ранга на Евлоги Георгиев има важно значение за бъдещото системно, детайлно и коректно изследване на живота и делото на един общественик със значителни приноси и признание от страна предимно на чуждата културна среда, но с толкова драматична житейска съдба у нас.

Евлоги Георгиев Недев е роден на 3 октомври 1819 година в Карлово в семейството на Георги Недев и Евдокия Пулиева. Детството му е нерадостно - скоро остава сирак, тъй като едва деветгодишен губи баща си. Учи в родния си градец, където негов учител е небезизвестният карловски даскал Райно Попович³, а негови съученици са Любен Каравелов и Гаврил Кръстевич. Будното момче от рано се отличава с особено познание и след като завършва своето образование в Пловдив, една 17-годишен е поканен от Райно Попович да преподава. Веднага прави впечатление, че представата, която чертае биографът предопределя възприемането на Евлоги в регистрите на идеализацията. Заслужава внимание отбелязването на преподавателската професия като „свещенослужение“ и учителите като „най-видни жреци“. Когато Иван Евстатиев Гешов чете хвалебствената реч, не пести суперлативи в превъзходна степен като нарича по-големия от братята карловци „един от най-щедрите благодетели на днешния век“. Евлоги е наречен също „велик пожертвовател“. (Гешов 1928: 1-2).

Не след дълго младият Евлоги разбира, че въпреки високата си мисия, за него е предначертан по-друг път. След смъртта на майката, починала от чума през 1837 г., на 19 февруари с.г. , заедно с вуйчо си, Никола Пулиев, Евлоги тръгва за Влашко, където е карантиниран, заради разпространяващата се по това време чумна епидемия. Именно тук първоначално Евлоги, а малко по-късно и Христо развиват своята предприемчивост, упоритост и творческа инициатива. Трябва да се уточни, че в зората на своята промишлена стопанска дейност Евлоги Георгиев се занимава целенасочено с износ на български стоки и произведения като карловски гайтани, аби, кожи, ориз, коприна, розово масло и пр. (Паскалева 1996: 5). По този начин още в началото на своята успешна икономическа дейност Евлоги подпомага и своето отечество.

Подобен е и житейският път на по-малкия брат на Евлоги – **Христо**, от когото Евлоги се стреми да направи също делови човек⁴. Роден е през 1824 г. Недълго време след брат си и той заминава за Дунавските княжества, където има по-добри условия за развитие на предприемаческата им съвместна дейност.

Висококачествената продукция, с която се прославят българските търговци е един от онези фактори, които подпомагат тяхното утвърждаване като едни от най-едрите предприемачи във Влашко. Естественото развитие на тяхната дейност намира израз в преорганизирането на търговската им фирма в кредитно учреждение, от което братята реализират особено големи печалби.

³ Важна страница от благотворителната дейност на Георгиеви е съдействието, оказано за издаването на възрожденския учебник „Христоития или благонравие“ на Райно Попович.

⁴ Така е наречен в изследването на Виржиния Паскалева. (Паскалева 1996: 5).

Дарителски инициативи в предосвободителско време

Станали финансово независими, закърмени, родени, израснали и възпитани през епохата на Българското възраждане, братята Евлоги и Христо Георгиеви остават верни на нейния дух и особен патриотичен патос. Именно от подобни подбуди двамата братя започват своята активна меценатска дейност. Неслучайно, до края на живота си Христо Георгиев носи в сърцето си родното отечество и най-вече Карлово (Стателова 1996: 39-45). От двамата, именно той пропътува по-често разстоянието от двете страни на Дунав, докато Евлоги се установява в Галац. Навсякъде той пропагандира своя български произход, за което Любен Каравелов пише (по повод кончината на Христо Георгиев): „...първият български търговец, който се захванал да говори български и не се е срамил от народността е бил покойният Христо Георгиев“. (Каравелов 1873а: 37).

Въпреки внезапната кончина на по-малкия брат, Христо, дарителската им дейност е преимуществено продължена от Евлоги Георгиев. Приносът и на двамата братя намира израз в няколко основни направления, формулирани от проф. Николай Жечев (Жечев 1996: 52-53):

1.Подпомагане на българското книгоиздаване, на българската възрожденска книга и печат; 2.Поемане на издръжката – частична или редовна – на български учебни заведения и културни учреждения; 3.Морално и материално въздействие на български младежи да добият по-високо образование в страната или чужбина; 4.Подпомагането на политическите благотворителни организации и други дружества.

Още с установяването си в румънските земи братята не забравят и своята родина и започват своите дарения „на ползу роду“. Видно е от последващите им действия, че възрожденските дарители не забравят, че най-мощните фактори за развитие и усъвършенстване на националната памет и самосъзнание са именно религията и просветата. Виждайки многоаспектната дейност на братята емигранти, ние се удивяваме на техния патриотичен дух, запазен и в спомените на съвременниците им – „Месецослов или календар вечний болгарский“ на Христодул Костович Сичан-Николов, „Заради възрождение новой болгарской словесности или науки“ на Юрий Венелин, „Цариградски вестник“, „Дунавски лебед“, „Българска пчела“, „Право“, „Бъдъщност“, „Горски пътник“, сп. „Училище“ са само част изданията, свързани с имената на братята Евлоги и Христо Георгиев за подпомагане на българската книжовна продукция. Именно това разпространяване на светска популярна литература и преса, „превръщането на книгата и вестника в икономически продукт“ (Гетова 2009: 11), всичко това са белези, които маркират приобщаването на българите към модерна Европа, защото именно така се оформя система, оценяваща престижа на познанието, успеха, икономическия напредък, система, която в този си копнеж не загърбва родното и традицията.Още преди Освобождението те даряват средства за множество училища в страната, а също така и за женски дружества и болници.

Братя Георгиеви имат голяма заслуга и за изпращането на ученици в чужбина, където да завършат най-престижните европейски университети. Това е свързано и с идеята на двамата братя, че именно познанието е универсална ценност през Възраждането. Сред изпратените българи са Иван Богоров, Тодор Сахатчиев, Никола Брайков и др. Българите, отправени се към учебните заведения в европейските образователни центрове, имат различна образователна и общокултурна подготовка, но една обща амбиция – да придобият знания, с които да подпомогнат отечеството си, да „направят първом българи, и сетне България“ (Михова 2001: 117). Те се вглеждат в културата на „другите“ и откриват новото и различното в средата, в която попадат (Михова 2001: 117). С това през епохата се оформят няколко центъра, в които учат български ученици и студенти. Релацията свое-чуждо има една основна положителна страна – открива новите и модерни хоризонти пред формиращата се българска

интелигенция. Показателни в това отношение са кратките, но красноречиви думи на Гешов, че братя Георгиеви *„оставили трайна дияра от двата бряга на Долния Дунав, следи сияйни в историята на нашето народно възраждане“* (Гешов 1928: 2).

Самият факт, че и след Освобождението, идеята на братята Георгиеви да продължават своята спомоществователна дейност за облагородяване и модернизиране на българското културно и просветно издигане е достатъчно убедителен факт за техните родолюбиви и безкористни подбуди. И въпреки неприятния случай с касирането му за народен представител във II Обикновено народно събрание, до края на живота си Евлоги носи в сърцето си родното отечество. Дори дома си в Букурещ той обзавежда по образеца на една богата карловска къща, а в посланието си към своите избиратели казва : *„Аз съм родом българин от Карлово;.... Аз съм българин и макар че съм бил 43 години вън от България, всякога съм бил с български чувства и така и занапред ще бъда или или да ме приеме Народното събрание за представител, или да не ме приеме, аз си оставам всякога с българско чувство. Това само имам да кажа.“* (Гешов 1928: 2).

Дарители от европейска величина

Разбира се, най-голям принос за България двамата братя остават след смъртта си. Отварянето на известното им завещание, което се оценява на приблизително 23 милиона златни лева, предизвиква спорове и кризи, противоречие, което ще витае из съдебните зали в продължение повече от 10 години. Със своето завещание братя Георгиеви намират начин да бъдат полезни за обществото и след като престават да съществуват физически. Едва ли някой може да се осъмни в родолюбивите подбуди на двамата карловци, вложили цялото си състояние в развитие на идеала, наречен образование, и то по начин изключващ всякакви облаги и корист. А след тях остават като единствени наследници безкористните им дарения за народополезни дела, сред които Българската черква в Букурещ, Букурещкият университет, болницата в Букурещ, общината в Галац, сграда за построяване на българско училище в Солун са само част от дареният, поместени в завещанието.

В завещанието братята не забравят и родното Карлово. Макар че не живеят в родния си град, двамата карловци оставят на съгражданите си няколко сгради, които днес по ярък пример напомнят за щедростта и безкористието на истинските дарители. Ярка следа е текстилната фабрика в града. А към това трябва да прибавим и сумата от *„сто хиляди лева в бонове.... която сума ще се вложи в Министерството на Народното Просвещение в България, а лихвите ще се пращат в Карлово за поддържане на горнопоменатото училище“*. (Наследството..1907: 10).

Двамата брата от Карлово не са апостоли за национална свобода, но делото им дълго време ще ражда хора, стремящи се към прогреса и модерността, защото за историята имат значение трайните общочовешки дела. И до днес няма българин, който да ги е надминал по размера на дарените средства за просвета, за култура и за образование. В този контекст те изпълняват своята воля: *„Сама надеждата ми, че ще мога и аз да участвам за преуспяването и величието на отечеството ми, ме прави да умира спокойно, защото ако съм работил през всичкия си живот и съм спислявал, както аз, тъй и брат ми, ние сме били одушевявани само от това желание, което сега остава да се осъществи от наследния ми и изпълнителя на завещанието ми“* (Наследството..1907: 13-14).

А какви по-ярки следи от това да основат средище на духовния и културен живот в цяла България, чрез даряването на 6 милиона лева за Висше училище в България. Откритото през 1888 г. първо и единствено Висше училище в Княжество България намира своя дълго търсен собствен дом:

"Да се отдели от цялото състояние 6 000 000 лева, вложени в ценни книжа и в недвижими имоти. С доходите от тях да се разпорежда сформираната ефория: тя ще основе и поддържа едно висше училище в един град на България или Румелия, гдето тя намери за уместно. Това училище да носи името "Братия Евлогий и Христо Георгиеви от Карлово". Ефорията ще постави в салона на училището портретите ни, а в двора на училището ще въздигне в наша памет две мраморни статуи." (Наследството..1907: 12).

Прави впечатление, че по-нататък в завещанието дарителят не гледа на сградата само като на обект, в който трябва да се вложат средствата, а целта му е ясно обозначена: *„Да се изпращат в странство младежи от Карлово и от Македония, за да си усъвършенствуват образованието в някой научен клон, който ще определи ефорията. Тия младежи, след като завършат образованието си, да се връщат в Отечеството си и да служат като професори в продължение на четири години. Българското народно събрание ще има право на контрол върху доходите на тоя фонд“*. (Наследството..1907: 12).

Загрижен за съдбата на проектираното училище, Евлоги нарежда *„В случай, че г-н Ив. Ев. Гешов не би желал, или не би бил способен да приеме това мое наследство, или в случай, че той би починал преди мене, тогава това наследство, с всичките задължения, права и условия, изложени в това завещание, го оставам на братовчеда си Евлогий Н. Пулев ; но ако и той не би желал, или не би бил способен да го приеме, оставам. наследството си, с всичките задължения, права и условия, предвидени в това завещание на г-на Димитр А. Иванов.“* (Наследството..1907: 13).

Сбъдва се и волята на двамата братя: *„ще поставят в салона на училището портретите ни, а в двора на училището ще въздигнат в наша памет две мраморни статуи.“*, които днес красят парадния вход на Алма Матер, за да напомнят, че богатството е богатство едва тогава, когато служи за доброто на народа.

Цитирана литература:

Георгиев (съст.) 2007: *Български етимологичен речник*, Том I, Съставили: Вл. Георгиев, Ив. Гълъбов, Й. Заимов, Ст. Илчев. Редактор: Вл. И. Георгиев. София, 2007 (дигитализиран оригинал).

Генчев 1988: Генчев, Н. *Българско възраждане*. София, 1988.

Генчев 2007: Генчев, Н. *Възрожденският Пловдив: Принос в българското духовно възраждане*. София, 2007.

Геров 1906: Геров, Н. *Речник на българский език*. Пловдив. 1906.

Гетова 2009: Гетова, Е. *Изобретяване на модерни светове през XIX век. Иван Богоров*. Велико Търново, 2009.

Гешов 1928: Гешов, Ив. *Евстатиев. Евлоги Георгиев. Черти из живота му и документи из архива му*. София, 1928.

Глушков 2014: Глушков, Хр. *Евлогий и Христо Георгиеви, Живот и дейност*. Карлово, 2014.

Делото...1996: *Делото на Братя Евлоги и Христо Георгиев*. Научни доклади и сборник от юбилейната сесия в памет на братята дарители. Карлово, 1996.

Димитров 2002: Домитров, Б. *Дарителството в Античността и Средновековната българска държава. // Българското дарителство-история, съвременност и перспективи*. Карлово, 2002.

Жечев 1996: Жечев, Н., Братя Евлогий и Христо Георгиеви и българската просвета през Възраждането. // *Делото на Братя Евлоги и Христо Георгиев*. Научни доклади и сборник от юбилейната сесия в памет на братята дарители. Карлово, 1996.

- Заимова, Аретов (съст.) 2003:** Заимова, Р. Н. Аретов. (съст.) *Модерността вчера и днес*. София, 2003.
- Каравелов 1873:** Каравелов, Л. Знаеш ли ти кои сме. // *Независимост*. 24 ноември, 1873.
- Каравелов 1873а:** Каравелов, Л. Добродетелната дружина . // *Независимост*. 11 август, 1873.
- Лечев 1993:** Лечев, Д. *Дарителството през Възраждането*. Шумен, 1993.
- Михова 2001:** Михова, Л. *Модерните потреби на Възраждането*. София, 2001.
- Наследството...1907:** *Наследството на Евлогий Георгиев. Писмен отговор с документи. Консултации на г. г. д-р И. Фаденхехт, Марсел Планиол и Андре Вайс*. София, 1907.
- Николов 2005:** Николов, Г. Христо – полузабравеният брат на Евлоги Георгиев. // *Сега*. 9 декември, 2005.
- Николова 2009:** Николова, Ю. *Пловдив в техните спомени*. Пловдив, 2009.
- Пантев (ред.) 2003:** Пантев, А. (ред). *Българското дарителство – история съвременност и перспективи*. Карлово, 2003.
- Петканова 2001:** Петканова, Д. *Българска средновековна литература*. Велико Търново, 2001.
- Сталетова 1996:** Сталетова, Е. Братя Георгиеви за стопанското и културно развитие на град Карлово. // *Делото на Братя Евлоги и Христо Георгиев*. Научни доклади и сборник от юбилейната сесия в памет на братята дарители. Карлово, 1996.
- Стоянов 2010:** Стоянов, М. Исторически разкази за Пловдив през Възраждането. Пътят към свободата. Пловдив, 2010.
- Пантев 2002:** Пантев, А., Дарителството като общоисторическо явление.// *Българското дарителство-история, съвременност и перспективи*: Национална научна конференция. Карлово, 2002.
- Паскалева 1996:** Паскалева, В. За стопанската дейност на фирмата Евлоги и Христо Георгиеви до Освобождението. // *Делото на Братя Евлоги и Христо Георгиев*. Научни доклади и сборник от юбилейната сесия в памет на братята дарители. Карлово, 1996.